

บทที่ 2

เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาถึงลักษณะ การพึ่งตนเองและปัจจัยที่เอื้อต่อการพึ่งตนเองของผู้สูงอายุในชุมชนชนบท ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตการศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องดังนี้

1. แนวคิดการพึ่งตนเอง
2. เครือข่ายสังคมของผู้สูงอายุ
3. โครงสร้างครอบครัวผู้สูงอายุและการเปลี่ยนแปลงในสังคม
4. ความต้องการของผู้สูงอายุ
5. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดการพึ่งตนเอง

การพึ่งตนเองเป็นแนวคิดที่มีการกล่าวถึงกันมาก โดยเฉพาะในภาวะที่ชุมชนและคนส่วนใหญ่มีความยากจน อันเป็นผลมาจากการตามกระแสการพัฒนาเศรษฐกิจที่เน้นการผลิตที่ใช้เทคโนโลยี ซึ่งต้องพึ่งพิงประเทศที่เจริญแล้ว เป็นการเพิ่มต้นทุนการผลิต เมื่อราคาผลผลิตตกต่ำ ก็ขาดทุนต้องเป็นหนี้ ด้วยเหตุนี้จึงได้มีแนวคิดการพึ่งตนเอง โดยหันมาใช้แนวคิดพอมี พอกินและภูมิปัญญาดั้งเดิม ซึ่งไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายมาก

ความหมายของการพึ่งตนเอง การให้นิยาม มโนทัศน์การพึ่งตนเองนี้เกี่ยวข้องกับระดับของการพึ่งตนเอง เพราะระดับการพึ่งตนเองนี้ก็คือบริบททางสังคมและวัฒนธรรม มโนทัศน์การพึ่งตนเองเข้าไปเกี่ยวข้อง ซึ่งการให้ความหมายของนักวิชาการและนักพัฒนาจะมีนัยเรื่องระดับของการพึ่งตนเองอยู่ในการนิยามเสมอ แม้ว่าจะมิได้กล่าวโดยตรงแต่ก็จะแฝงอยู่ในเจตนารมณ์ของคำนิยามนั้นๆ ซึ่งควรจะตั้งวินิจัยแยกแยะด้วยว่า การให้ความหมายตลอดจนแนวปฏิบัติหรือยุทธวิธีการพึ่งตนเองนั้น มีเพื่อการพึ่งตนเองในระดับใดและในหน่วยสังคมใด เช่น ท้องถิ่น(ครอบครัว หมู่บ้าน กลุ่มหมู่บ้าน กลุ่มชาติพันธุ์) ประเทศ เป็นต้น การพึ่งตนเองตาม แนวคิดของความหมายของการพึ่งตนเองของ Kempe Ronald Hope (อ้างใน ปราณี หมอนทองแดง, 2534) กล่าวว่า การพึ่งตนเองหมายถึงการมีอิสระในการตัดสินใจและสามารถระดมทรัพยากรของสังคมมาใช้ตามความคิดและแนวทางของตนเองได้ ทั้งยังหมายถึงการปฏิเสธหลักการจัดสรรทรัพยากรของผู้อื่นอย่างเอาเปรียบด้วย และยังกล่าวด้วยว่าปัจจัยสำคัญของการพึ่งตนเองก็คือ ประเทศกำลังพัฒนาจะต้องกำหนดแนวคิดและ

นโยบายในการพัฒนา โดยอาศัยความเป็นจริงทางสังคมเศรษฐกิจของตนเองเป็นพื้นฐานมากกว่าจะไปเอาอย่างมาจากประเทศที่พัฒนาแล้ว

กาญจนา แก้วเทพ (2538) ได้ให้ความหมายการพึ่งตนเองว่า การพึ่งตนเองจำเป็นต้องพึ่งตัวเอง และพึ่งพาอาศัยผู้อื่นซึ่งกันและกันไปพร้อม ๆ กัน จะเลือกเพียงอย่างเดียวอย่างหนึ่งมิได้ การพึ่งตนเองในทัศนะของชาวบ้าน จึงเป็นแบบ "ร่วมกัน" ด้วยเหตุนี้ชาวบ้านจึงเห็นความจำเป็นที่จะต้องถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน รู้จักใจเขาใจเรา ที่เขาที่เรา

อึ้ง อึ้ง (อ้างแล้ว, 2534) ให้ความหมายการพึ่งตนเอง ไม่ใช่ความพึ่งพอบนตนเอง แต่เป็นการปะทะสังสรรค์ระหว่างตนเองกับบุคคลอื่น ๆ และกับสภาพแวดล้อมอย่างพลวัตสร้างสรรค์ ซึ่งแสวงหาการเติบโตในแง่ความภูมิใจในความเป็นมนุษย์ และความบอบบางของธรรมชาติมากกว่าการแสวงหาประโยชน์ของมนุษย์และทำให้ธรรมชาติหมดไปในระยะเวลาอันสั้น

จากความหมายของการพึ่งตนเองดังกล่าวข้างต้น จะเห็นว่าโดยสรุปแล้วแนวคิดการพึ่งตนเอง ถ้าพิจารณาจากความหมายจะมีลักษณะเด่นที่ร่วมกัน 4 ประการ (อ้างแล้ว, 2534) คือ

1. สามารถกำหนดเป้าหมายและการตัดสินใจของตนเองได้
2. ยืนอยู่บนความสามารถของตนเองได้
3. สามารถใช้ประโยชน์จากทรัพยากรที่มีอยู่ได้
4. มีความปรารถนาที่จะพึ่งตนเอง

แนวคิดการพึ่งตนเองในประเทศไทยแนวคิดการพึ่งตนเองในประเทศไทย เริ่มเป็นที่แพร่หลายในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 5 โดยเฉพาะช่วงครึ่งหลังของแผนพัฒนาดังกล่าว ซึ่งมีสาระสำคัญที่มุ่งเน้นการมีส่วนร่วมของประชาชน ในการพัฒนาชนบทเพื่อนำไปสู่เป้าหมายของการพึ่งตนเองได้ในที่สุด ซึ่งช่วงแรกเป็นการมองแนวคิดการพึ่งตนเองในแง่ที่เป็นเป้าหมาย ในการพัฒนามากกว่าจะเป็นวิธีการหรือยุทธศาสตร์ ในการพัฒนา

ภูมิธรรม เวชยชัย (อ้างแล้ว, 2534) ได้กล่าวถึงแนวคิดการพึ่งตนเองที่ปรากฏขึ้นในสังคมไทย 3 แนวทางใหญ่ ๆ คือ

1. แนวความคิดเกี่ยวกับการพึ่งตนเอง ที่ถูกนำเสนอขึ้นจากภาครัฐบาล ภายใต้วิกฤตการณ์และความกดดันของระบบทุนนิยมโลก ได้เสนอว่าทางออกของชาวชนบทไทย คือการที่จะต้องพึ่งตนเองซึ่งเป็นการเสนอยุทธศาสตร์ เพื่อให้ประชาชนในประเทศเข้ามารับภาระ

การแก้ไขปัญหของตนเองให้มากที่สุด โดยเฉพาะอย่างยิ่งประชาชนกลุ่มที่มีพลังหรืออำนาจต่อรองน้อย ก็ยังจะถูกผลกระทบให้รับภาระได้รับผิดชอบตนเองมากที่สุด ยุทธศาสตร์การพึ่งตนเองแบบนี้จึงถือเป็นการลดภาระและแรงกดดันที่รัฐบาลพึงได้รับจากภาวะความกดดันและวิกฤติการณ์ของระบบทุนนิยมโลก

2. แนวคิดการพึ่งตนเองของชุมชน ซึ่งถูกเสนอโดยนักพัฒนาชนบท จำนวนหนึ่งซึ่งมองเห็นว่า การพึ่งตนเองเป็นเรื่องศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ และการให้ความสำคัญต่อสถาบัน ชุมชน กล่าวคือ เชื่อว่าสถาบันชุมชนมีรากฐานการพึ่งตนเองมาโดยตลอด แม้ในระยะหลังอ่อนแอลงเพราะถูกรวบงำจากระบบและอิทธิพลจากภายนอกชุมชนก็ตาม แต่ก็หาได้สามารถทำลายสำนักแห่งการพึ่งตนเองที่มีอยู่ในชุมชนได้ไม่ ตรงกันข้ามกลับทำให้สำนักดังกล่าวปรับตัวและสามารถกลับฟื้นขึ้นมาได้อย่างมีพลังยุทธศาสตร์การพึ่งตนเองแบบนี้ได้เสนอภาพเค้าโครงของสังคมไทยแบบพึ่งตนเองน่าจะมีลักษณะเป็นชุมชนเล็ก ๆ ที่เกาะเกี่ยวกันเป็นร่างแหที่มีอิสระ และความเสมอภาคซึ่งในที่สุดอิทธิพลของอำนาจรัฐจากศูนย์กลางจะค่อย ๆ สลายไปเองหรือมีอำนาจน้อยลง

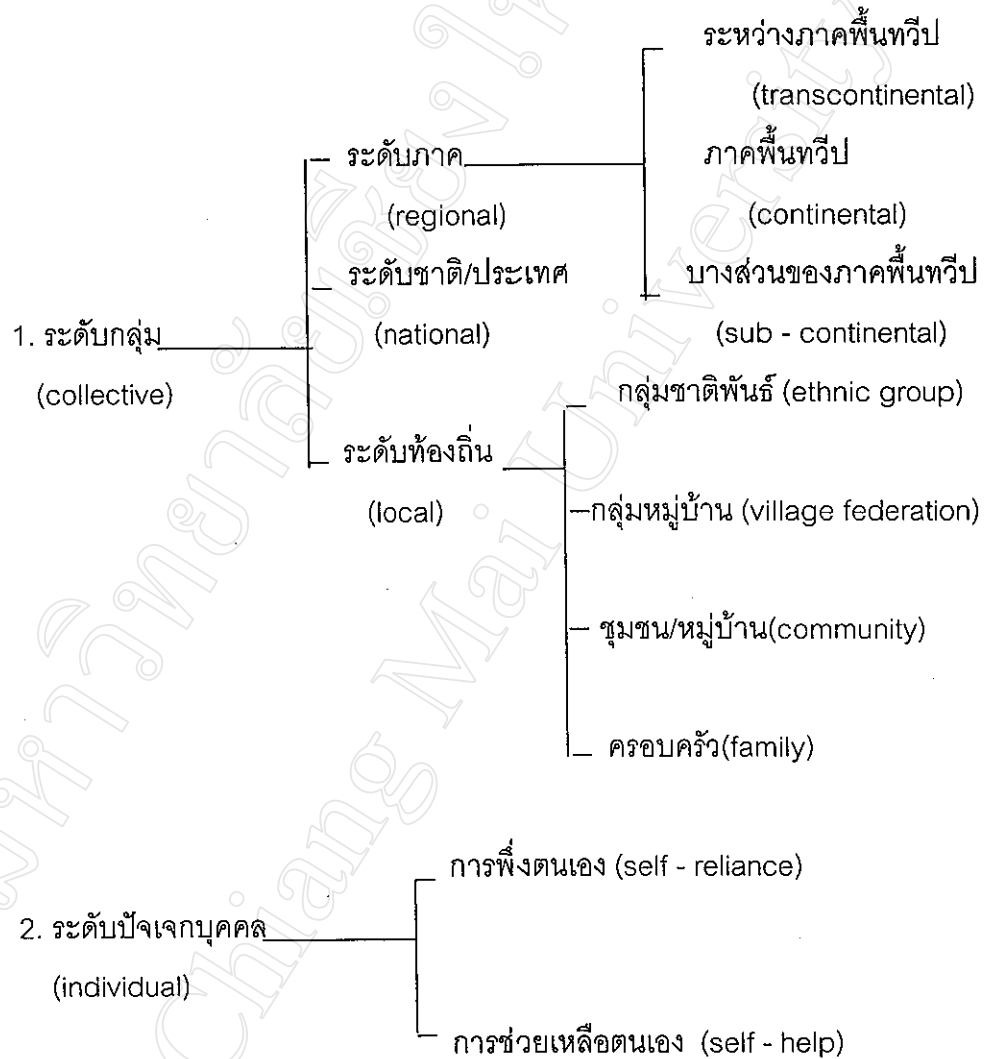
3. แนวคิดการพึ่งตนเองที่เสนอขึ้นมาโดยให้ความสำคัญต่อการสร้างอำนาจต่อรองของประชาชนให้มากที่สุด เพื่อจะได้สามารถลดภาระการพึ่งพาให้เหลือน้อยลงที่สุด แนวคิดนี้ให้ความสำคัญต่อการปรับเปลี่ยนโครงสร้างความสัมพันธ์ในสังคมทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรม ทั้งในขอบเขตของจุลภาคและมหภาค

ระดับการพึ่งตนเอง ในการกล่าวถึงแนวคิดการพึ่งตนเองหรือมโนทัศน์การพึ่งตนเอง เพื่อให้เกิดความชัดเจนและสามารถเข้าใจได้ตรงกันมากขึ้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องระบุถึงระดับของการพึ่งตนเองด้วย เพราะการพึ่งตนเองเป็นมโนทัศน์ที่มีตั้งแต่ระดับปัจเจกบุคคล ระดับท้องถิ่นและระดับประเทศ ซึ่งนำไปสู่ความหลากหลายของการนิยามการพึ่งตนเองเป็นอย่างมาก ดังนั้น เพื่อให้เห็นภาพและเข้าใจถึงระดับของการพึ่งตนเองโดยรวมทั้งหมด ซึ่งนักวิชาการ นักพัฒนา มักจะกล่าวถึงและเน้นเฉพาะระดับใดระดับหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาวิจัย และนำไปประยุกต์ใช้กับงานพัฒนา

ตามแนวคิดของRoy Preiswerk (อ้างแล้ว, 2534) แบ่งระดับของการพึ่งตนเองออกเป็น 2 ระดับ (แผนภูมิที่ 1 ระดับการพึ่งตนเอง)

แผนภูมิที่ 1

ระดับการพึ่งตนเอง

Johan Galtung (อ้างแล้ว, 2534) ได้เสนอให้พิจารณามิติที่สำคัญที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดการพึ่งตนเอง คือความเป็นเอกราชและการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความเป็นเอกราชหมายถึงความเป็นอิสระ ซึ่งต้องประกอบไปด้วยความเชื่อมั่นในตนเอง ความเพียงพอทางเศรษฐกิจในระดับสูง และความไม่เกรงกลัว ส่วนความช่วยเหลือเกื้อกูลกันหมายถึงความเสมอภาค ซึ่งมีลักษณะของความร่วมมือที่ไม่ก่อให้เกิดแบบแผนใหม่ของการพึ่งพา การพึ่ง

ตนเองไม่ได้มีความหมายเป็นการแยกตัวเป็นอิสระ ซึ่งเป็นแบบโดดเดี่ยวแยกตนเองจากผู้อื่น หรือการปิดสังคม ปิดประเทศ ไม่สัมพันธ์กับโลกภายนอก

การพึ่งตนเองในระดับปัจเจกบุคคล

Galtung (อ้างแล้ว, 2534) การพึ่งตนเอง หมายถึงความอิสระที่จะกำหนด เป้าหมาย และตระหนักว่าเป้าหมายนั้นจะเป็นไปได้ด้วยความพยายามของตนเอง โดยใช้พลัง และปัจจัยทางเศรษฐกิจของตนเอง

กาญจนา แก้วเทพ (2530) ได้ให้ความหมายของการพึ่งตนเอง ไว้ 2 ส่วน คือ

1. การให้ความหมายในเชิงปัจเจกบุคคล การพึ่งตนเอง หมายถึงกิจกรรมทั้งหลาย ที่กระทำโดยปัจเจก และครัวเรือน เพื่อบรรลุมีหลักประกันของการดำรงชีพ
2. การให้ความหมายในลักษณะกลุ่ม การพึ่งตนเอง หมายถึง สังคมกลุ่ม มีการจัดระบบเพื่อให้ประชาชนสามารถดำเนินการตอบสนอง ความต้องการของตนเอง ด้วยวิธีการช่วยเหลือตนเองด้วยการร่วมมือกับคนอื่น ที่อยู่ในสถานการณ์เดียวกัน

แนวคิดเกี่ยวกับเครือข่ายทางสังคม

เครือข่ายสังคม (ชาติชาย ณ เชียงใหม่, 2533) หมายถึง กลุ่มของความสัมพันธ์ที่บุคคลกลุ่มหนึ่งมีต่อกัน โดยคุณลักษณะของความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้น สามารถนำมาอธิบาย พฤติกรรมของบุคคลเหล่านี้ได้ เครือข่ายสังคมนี้ประกอบด้วยความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งหมด ของคนในสังคม เครือข่ายความสัมพันธ์ส่วนตัวที่บุคคลมีต่อกันนั้นมีอิทธิพลในการกำหนด แนวทางและพฤติกรรมของบุคคลที่เป็นผู้สูงอายุ ในการดำเนินชีวิตในสภาพเศรษฐกิจสังคมที่มีการ เปลี่ยนแปลง เครือข่ายทางสังคม ได้แก่ เครือข่ายของญาติพี่น้อง เพื่อนบ้าน และคนที่รู้จักนับถือกัน และมีพฤติกรรมเกิดตามมา ได้แก่ การไปมาหาสู่กัน การแบ่งปันช่วยเหลือซึ่งกัน และกัน การให้คำปรึกษาแนะนำ ข้อปฏิบัติต่าง ๆ เพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ในการพึ่งตนเอง ในด้านต่าง ๆ

ความสัมพันธ์ทางสังคมที่บุคคลหนึ่งมีต่อผู้อื่นอาจมองได้ว่าเป็นเครือข่ายสังคมหนึ่ง ที่แสดงให้เห็นภาพว่า เปรียบเสมือนจุดต่าง ๆ ที่มีการเชื่อมโยงด้วยเส้นตรงหลาย ๆ เส้น และเส้นตรงคือสายสัมพันธ์ บุคคลแต่ละคนจึงเป็นเสมือนจุดศูนย์กลางที่มีสายสัมพันธ์ต่าง ๆ กับบุคคลอื่น และบุคคลเหล่านี้บางคนอาจมีสายสัมพันธ์กับบุคคลอื่น ๆ ซึ่งบุคคลที่เป็น จุดศูนย์กลางไม่รู้จักระเครือข่ายสังคมจึงกว้างใหญ่มาก การศึกษาเครือข่ายสังคมจึงจำเป็นต้อง

เริ่มที่บุคคลใดบุคคลหนึ่ง ที่ต้องการศึกษาและพิจารณาว่าบุคคลนั้นมีสายสัมพันธ์กับใครบ้าง มีการติดต่อสัมพันธ์กันอย่างไร มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของบุคคลที่ศึกษาอย่างไรบ้าง

บุคคลจะได้รับการช่วยเหลือหรือสนับสนุน จากบุคคลที่ตนเองติดต่อ หรือมีความผูกพันซึ่งกันและกัน โดยการสนับสนุนทางสังคมจะมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอตลอดช่วงชีวิตของบุคคล Pender & Pender (อ้างใน ทักษิณีย์ เกริกกุลธร, 2536) บุคคลอาจได้รับการช่วยเหลือ จากกลุ่มบุคคลดังต่อไปนี้

1. กลุ่มบุคคลที่มีความผูกพันกันตามธรรมชาติ ประกอบด้วย บุคคล 2 ประเภท ประเภทแรกเป็นบุคคลที่อยู่ในครอบครัวสายตรง ได้แก่ ปู่ ย่า ตา ยาย พ่อ แม่ ลูก หลาน และประเภทที่สองเป็นครอบครัวใกล้ชิด ได้แก่ เพื่อนฝูงในวัยเดียวกัน เพื่อนบ้าน คนรู้จัก คู่ันเคย เพื่อนร่วมงาน คนใกล้ชิด เป็นต้น

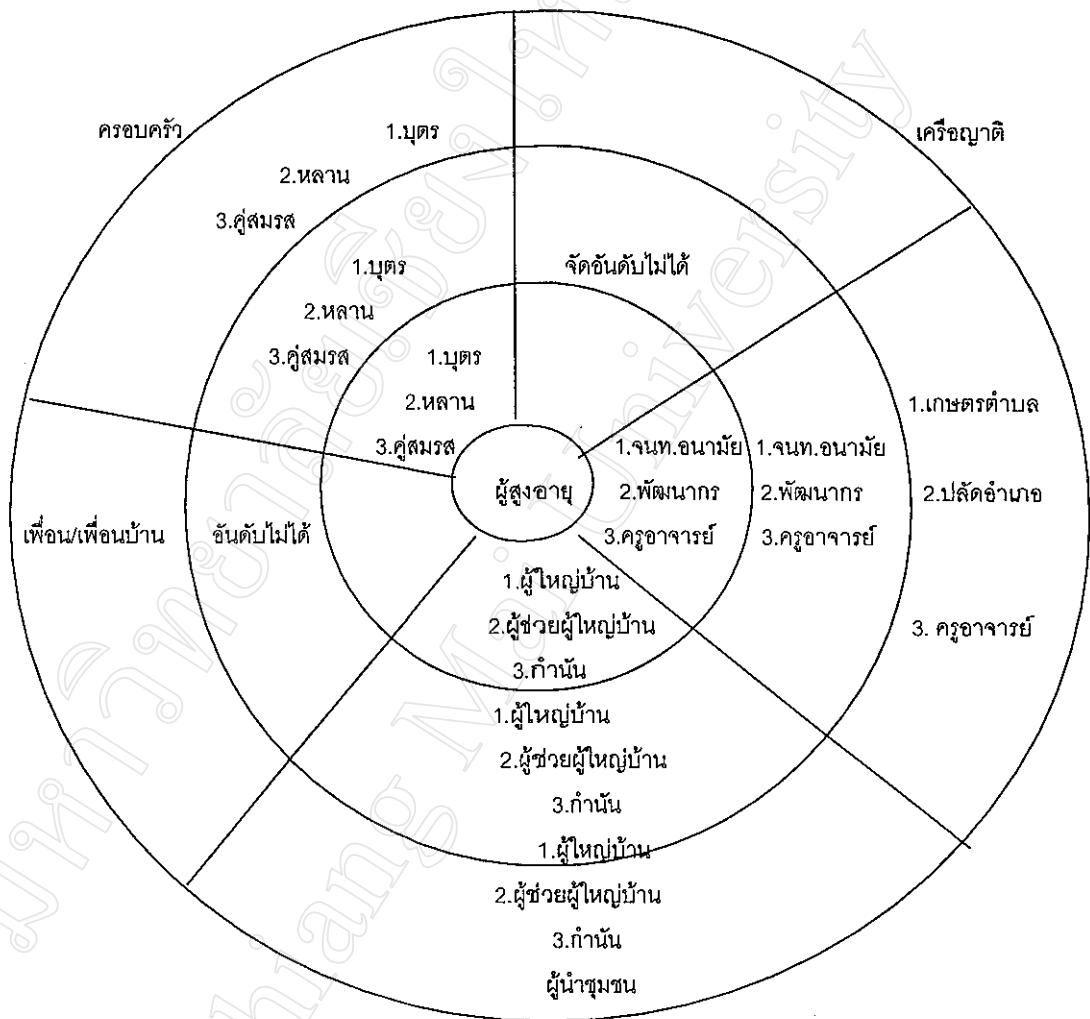
2. องค์กรและสมาคม หมายถึง กลุ่มบุคคลที่รวมตัวกันเป็นหน่วย ชมรม สมาคม และองค์กรเพื่อให้การช่วยเหลือสนับสนุนผู้อื่น เช่น ชมรมผู้สูงอายุ สโมสรไลออนส์ องค์กรทางศาสนา เป็นต้น

3. กลุ่มวิชาชีพ หมายถึงกลุ่มบุคคลที่ให้การช่วยเหลือเกี่ยวกับการส่งเสริม ป้องกัน รักษาและฟื้นฟูสุขภาพประชาชน เช่น แพทย์ พยาบาล และนักกายภาพบำบัด เป็นต้น

เครือข่ายทางสังคมของผู้สูงอายุ (ศศิพัฒน์ ยอดเพชร, ม.ป.ป.) บุคคลที่เป็นเครือข่ายทางสังคมที่สำคัญของผู้สูงอายุ ได้แก่ บุคคลในครอบครัว ซึ่งหมายถึง คู่สมรส บุตร หลาน ของผู้สูงอายุที่อยู่ในครอบครัวเดียวกัน เครือญาติ เพื่อนบ้าน และบุคคลที่มีหน้าที่ในชุมชนนั้น ๆ ต่างก็เป็นเครือข่ายทางสังคมของผู้สูงอายุ รายละเอียดของเครือข่ายทางสังคม และอันดับผู้เกื้อหนุนของผู้สูงอายุ ดังแผนภูมิที่ 2

แผนภูมิที่ 2

เครือข่ายทางสังคมของผู้สูงอายุ

เครือข่ายทางสังคมเหล่านี้ มีประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตของผู้สูงอายุเป็นอย่างมาก ผู้สูงอายุสามารถได้รับความช่วยเหลือ ความอบอุ่นใจ ความรักและสนใจจากบุคคลในครอบครัวและบุคคลในสังคม ซึ่งบุคคลเหล่านี้ เปรียบเสมือนโยงใยสนับสนุนทางสังคม (Social Network Support) ที่ช่วยการประกอบกิจกรรมต่าง ๆ ของผู้สูงอายุบรรลุตามเป้าหมาย ช่วยปรับประคองสภาพจิตใจของผู้สูงอายุ ช่วยยกระดับคุณค่าชีวิต ความเชื่อมั่นในตนเอง และช่วยรักษาสุขภาพจิตและอารมณ์ทำให้เกิดความพึงพอใจในชีวิต

โครงสร้างครอบครัวกับผู้สูงอายุและการเปลี่ยนแปลงในสังคม

นภาพร ชโยวรรณ และมาลินี วงษ์สิทธิ์ (2530) โครงสร้างของครอบครัวไทย ส่วนใหญ่เป็นครอบครัวขยาย ซึ่งมีคนมากกว่า 2 รุ่นอาศัยอยู่ร่วมกัน ซึ่งลักษณะโครงสร้างครอบครัวเช่นนี้ ผู้สูงอายุจะอยู่ร่วมกันกับบุตรหลาน โดยที่ได้รับการดูแลจากบุตรหลาน และในขณะเดียวกัน ผู้สูงอายุก็มีส่วนต่อการรับผิดชอบภาระเล็ก ๆ น้อย ๆ ในบ้าน แต่เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม ประกอบกับคนหนุ่มสาวที่เริ่มต้นชีวิตครอบครัวใหม่ มักจะแยกตัวเองออกไปตั้งครอบครัวใหม่ กลายเป็นครอบครัวเดี่ยวมากขึ้น การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวย่อมมีผลกระทบ ต่อความเป็นอยู่ของผู้สูงอายุไม่มากนัก

ศศิพัฒน์ ยอดเพชร (2532) กล่าวถึงโครงสร้างของครอบครัวในสังคมไทยว่าส่วนใหญ่เป็นครอบครัวเดี่ยว ทั้งในเมืองและในชนบท เพราะที่ดินมีจำกัด การเพาะปลูกยังต้องพึ่งธรรมชาติ ทำให้คนวัยหนุ่มสาวอพยพเข้ามาทำงานในเมืองใหญ่ หรือต่างประเทศ สำหรับเขตเมือง บุตรธิดา เมื่อแต่งงานแล้วมักแยกอยู่ต่างหากโดยทันที และภาวะเศรษฐกิจ ก็มีผลทำให้ครอบครัวจำเป็นต้องมีบุตรน้อย

วีรสิทธิ์ สิทธิไตร (2528) ศึกษาปัญหาและความต้องการของผู้สูงอายุในทางเศรษฐกิจและสังคมกับการเปลี่ยนแปลงในสังคม พบว่าปัจจุบันการเปลี่ยนแปลงในสังคมในด้านเศรษฐกิจ การหางานทำ และการไม่มีที่ดินทำกิน ทำให้ลูกหลานและญาติพี่น้องของผู้สูงอายุ ต้องอพยพย้ายถิ่น ไปอยู่และทำงานที่อื่น ทั้งผู้สูงอายุให้อยู่กันเอง หรือฝากญาติ หรือเพื่อนบ้านดูแล นอกจากนี้การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมยังทำให้สถานภาพของผู้สูงอายุในครอบครัวลดต่ำลง ผู้สูงอายุมีความสำคัญน้อยลง แต่คนทั่วไปยังให้ความเคารพ โดยเฉพาะในชนบทชาวบ้านยังนับถือและเชื่อมั่นในความรู้ของผู้สูงอายุ การเปลี่ยนแปลงในสังคมมิได้มีผลกระทบต่อผู้สูงอายุเหมือนกันเสมอไป ผู้สูงอายุในชนบทปรับตัวโดยการพึ่งพาระบบครอบครัว เครือญาติ หรือเพื่อนบ้าน และสถาบันในหมู่บ้าน

เทพินทร์ เพชรานุรักษ์ (2537) ศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างครอบครัวกับการเลี้ยงดูและดูแลผู้สูงอายุ พบว่าครอบครัวเขตชานเมืองยังคงให้การเลี้ยงดูและดูแลผู้สูงอายุ โดยเฉพาะครอบครัวที่มีโครงสร้างแบบขยายแนวยืน คือครอบครัวที่มีสมาชิกประกอบด้วย ปู่ ย่า ตา ยาย บิดา มารดา บุตรหลานจะมีการเลี้ยงดู และดูแลผู้สูงอายุมากกว่าครอบครัวที่มีลักษณะโครงสร้างแบบอื่น ๆ ครอบครัวให้การดูแลผู้สูงอายุส่วนใหญ่จะเป็นการให้อาหาร เสื้อผ้า และค่าใช้จ่ายซึ่งเป็นการดูแลทั่ว ๆ ไป ส่วนการดูแลเรื่องสุขภาพนั้นยังมีเป็นส่วนน้อย

ความต้องการของผู้สูงอายุ

Richard Wildback (อ้างในศศิพัฒน์ ยอดเพชร, 2532) กล่าวว่าผู้สูงอายุต้องการปัจจัยจำเป็นพื้นฐานเพื่อการดำรงชีวิต เช่นบุคคลทั่วไปและต้องการการได้รับการยอมรับการดูแลและความสุขทางใจเพิ่มขึ้นอีกได้แบ่งความต้องการของผู้สูงอายุ เป็น 3 ประเภทใหญ่ ๆ คือ

1. ความต้องการทางกาย และจิตใจ
2. ความต้องการทางสังคม
3. ความต้องการทางเศรษฐกิจ

ศศิพัฒน์ ยอดเพชร (2534) ได้แบ่งความต้องการของผู้สูงอายุออกเป็น

1. ความต้องการทางกาย เป็นความต้องการพื้นฐานของบุคคลทั่วไป เพื่อให้ชีวิตอยู่รอดความต้องการด้านนี้ ได้แก่ ความต้องการด้านอาหาร เสื้อผ้า ที่อยู่อาศัยและการรักษาพยาบาล
2. ความต้องการทางสังคม เป็นความต้องการที่มีความสัมพันธ์กับจิตใจอย่างมาก จนแยกกันไม่ได้ ความต้องการด้านนี้ ได้แก่ การได้รับการยกย่อง ยอมรับนับถือ การมีโอกาสทำในสิ่งที่ปรารถนา
3. ความต้องการทางเศรษฐกิจ ผู้สูงอายุมีได้ต้องการที่จะเป็นผู้รับความช่วยเหลือจากบุตรหลานเท่านั้น แต่ยังต้องการที่จะช่วยตนเอง ต้องการที่จะมีรายได้เพื่อช่วยตนเองอีกด้วย

สุธีรา นุ้ยจันทร์ (2530) ได้ทำการศึกษาบทบาทของครอบครัวในการดูแลผู้สูงอายุ ได้สรุปความต้องการของผู้สูงอายุเป็น 6 ประการ คือ

1. ความต้องการด้านร่างกาย ได้แก่ ความต้องการด้านปัจจัย 4 คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และการรักษาพยาบาล
2. ความต้องการด้านเศรษฐกิจ ได้แก่ ความต้องการที่จะมีอาชีพ มีงานทำ เพื่อให้มีรายได้สามารถพึ่งพาตนเองได้ และมีความมั่นคงในการดำเนินชีวิตพอสมควร
3. ความต้องการด้านจิตใจ ได้แก่ ความต้องการความรักความอบอุ่น การดูแลเอาใจใส่ ความเคารพ ความกตัญญูจากบุตรหลาน
4. ความต้องการทางสังคม ได้แก่ ความต้องการได้รับการยอมรับนับถือจากชุมชน จากสังคม ตลอดจนต้องการมีส่วนร่วม ช่วยเหลือชุมชน

5. ความต้องการลดการพึ่งพาผู้อื่น ผู้สูงอายุมีความต้องการที่จะพึ่งพาตนเองช่วยเหลือเองให้มากที่สุดก่อน ไม่ต้องการที่จะทำให้เป็นการต่อผู้อื่น จนกระทั่งถึงช่วงเวลาที่จะช่วยตนเอง ไม่ได้แล้วจึงจะพึ่งผู้อื่น

6. ความต้องการความรู้ และประสบการณ์ใหม่ ๆ ในสังคม ผู้สูงอายุต้องการรับความรู้ ข้อมูล ข่าวสาร ประสบการณ์ใหม่ ๆ เพื่อที่จะนำไปใช้ประโยชน์ต่อการปรับตัวให้เหมาะสมกับวัยและเหมาะสมกับสภาพสังคมสิ่งแวดล้อม

ความต้องการดังกล่าวนี้ นับเป็นความต้องการในประเด็นหลัก ๆ ของผู้สูงอายุโดยทั่ว ๆ ไป ซึ่ง ผู้สูงอายุในแต่ละกลุ่มในแต่ละพื้นที่อาจจะมีความต้องการในรายละเอียดแตกต่างกันไปบ้าง จากความต้องการในประเด็นหลักดังกล่าว ผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับผู้สูงอายุควรจะได้บุคคล ในครอบครัวจนถึงหน่วยงานต่าง ๆ พิจารณาให้ความสำคัญ ในการที่จัดกิจกรรมหรือบริการต่าง ๆ แก่ผู้สูงอายุ บุคคลในครอบครัวควรให้การดูแลเอาใจใส่ให้ผู้สูงอายุได้รับการสนองความต้องการพื้นฐานอย่างเหมาะสมเพียงพอ เช่น อาหาร เสื้อผ้า การดูแลรักษาพยาบาล นอกจากนั้นในด้านจิตใจนับว่าเป็นสิ่งสำคัญมาก ซึ่งบุคคลในครอบครัวต้องกระทำในการให้ความรัก ความอบอุ่น ให้การดูแลเอาใจใส่ ไม่ทอดทิ้งผู้สูงอายุ สิ่งนี้เป็นสิ่งที่บุคคลใกล้ชิดบุคคลในครอบครัวจะทำได้ดีที่สุด สำหรับหน่วยงานควรศึกษาสำรวจความต้องการของผู้สูงอายุก่อน แล้วนำมาวางแผนจัดบริการทำให้สิ่งนั้นเกิดประโยชน์แก่ผู้สูงอายุอย่างแท้จริงและมีคุณค่า

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เรื่องยศ จักรบุตร (2536) ศึกษาการพึ่งพาตนเองทางเศรษฐกิจของเกษตรกรผู้สูงอายุในชนบท : กรณีศึกษากันชนม หมู่ 1 ตำบลพระพุทธ อำเภोजักราช จังหวัดนครราชสีมา ผลการวิจัยพบว่า การพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจของเกษตรกรผู้สูงอายุในชนบท มี 3 ลักษณะ คือ

1. เกษตรกรผู้สูงอายุยังประกอบอาชีพหลัก และอาชีพเสริม มีฐานะเป็นหัวหน้าครอบครัว มีพื้นที่นาเป็นของตนเอง ประมาณ 15-20 ไร่ ยังทำนาเอง ปลูกผัก และทอเสื่อเป็นอาชีพเสริม มีจำนวน 22 คน ปัจจัยที่เอื้อต่อการดำรงชีวิตได้แก่ ที่นา มีผลผลิตพอเพียงตลอดปี มีบ้านอยู่อาศัยเป็นของตนเอง มีบุตรหลานเป็นแรงงานในการประกอบอาชีพ มีกองทุนชุมชน มีแหล่งน้ำสนับสนุนในการผลิต

2. เกษตรกรผู้สูงอายุที่รับผลผลิตจากค่าเช่านา มีฐานะเป็นหัวหน้าครอบครัว มีพื้นที่นาเป็นของตนเองไม่เกิน 15 ไร่ จึงให้บุตรหลานเช่าทำนา ได้รับผลผลิตในอัตราประมาณร้อยละ 30 มี 25 คน ปัจจัยที่เอื้อต่อการดำรงชีวิต เกษตรกรผู้สูงอายุกลุ่มนี้มีพื้นที่นาเป็นของตนเอง มีบุตรหลาน หรือญาติเช่าทำนา และช่วยเหลือด้านปัจจัยสี่

3. เกษตรกรผู้สูงอายุที่ได้รับการเกื้อกูลจากบุตรหลานหรือเครือญาติ เกษตรกรกลุ่มนี้เคยมีพื้นที่นาประมาณ 10-20 ไร่ เป็นของตนเอง และได้มอบให้บุตร บุตรจึงทำหน้าที่ตอบแทนด้วยการเลี้ยงดู โดยผู้สูงอายุช่วยเหลืองานภายในบ้านบ้าง ผู้สูงอายุกลุ่มนี้มีจำนวน 43 คน ส่วนปัจจัยที่เอื้อต่อการดำรงชีวิต ได้แก่บุตรหลาน เครือญาติ ที่ดูแลช่วยเหลือ และเลี้ยงดู

อุทัย ดุลยเกษม (อ่างแล้ว) ศึกษาเรื่อง ปัจเจกบุคคลกับการพึ่งตนเอง พบว่าเงื่อนไขต่าง ๆ ที่เกื้อหนุนภาวะการพึ่งตนเองของแต่ละบุคคล คือเงื่อนไขในเรื่องการมีกรรมสิทธิ์ในที่ดิน มีทุน แรงงาน และแผนการผลิตที่ผสมผสาน การผลิตเพื่อการบริโภค มิใช่เพื่อขาย การจัดการที่เป็นระบบ ความรู้ในกิจกรรมที่ทำมีความมุ่งมั่นพยายาม แบบแผนการดำเนินชีวิต และการตั้งกลุ่มต่าง ๆ ในหมู่บ้าน เพื่อสนับสนุนการพึ่งตนเองในระดับปัจเจกบุคคล

ถวิล กัลยาณพิเศษ (2538) ได้วิเคราะห์ศักยภาพการพึ่งตนเองในชุมชน ผลการศึกษาพบว่า ศักยภาพในการพึ่งตนเองของชุมชนเกิดขึ้นโดยอาศัยศักยภาพของปัจเจกชนมารวบรวมกันเป็นศักยภาพของชุมชน ภายใต้การนำของผู้นำท้องถิ่น วิธีการที่ทำให้ชุมชนมีศักยภาพในการพึ่งตนเองสูง คือ ชุมชนให้ความสำคัญกับการรวมกลุ่ม โดยอาศัยพื้นฐานด้านอาชีพเสริมเป็นหลักในการรวบรวม

วีรสิทธิ์ ลิทธิไตร และโยธิน แสงวงศ์ (2533) ศึกษาถึงผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการมีโครงการพัฒนาที่มีต่อวิถีการดำเนินชีวิตของผู้สูงอายุในหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ระบุว่าสภาพสังคมไทยในปัจจุบันไม่มีความบีบรัด ทางเศรษฐกิจ และการเปลี่ยนแปลงทางประชากรที่เพิ่มมากขึ้น ทำให้ทุกคนต้องขวนขวายเพื่อ หาเลี้ยงปากท้อง ทุกคนต้องทำงานแม้แต่ตัวผู้สูงอายุเองก็ต้องทำงานเพื่อเลี้ยงตัวเอง

สุมาลี ว่องเจริญกุล (2540) ศึกษาเครือข่ายทางสังคมและการสนับสนุนทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตของผู้สูงอายุในชุมชนแห่งหนึ่งในกรุงเทพมหานคร ผลการวิจัยพบว่า ผู้สูงอายุที่มีเครือข่ายและได้รับการสนับสนุนทางสังคมมีความเป็นอยู่ที่ดี มีความพึงพอใจในชีวิตปัจจุบัน ผู้สูงอายุในกลุ่มที่มีเครือข่ายแต่ไม่ได้รับการสนับสนุนทางสังคมมี

ความเป็นอยู่ ที่ด้อยกว่ากลุ่มแรก มีความพึงพอใจในอดีตมากกว่าปัจจุบัน และผู้สูงอายุที่แทบจะไม่มี เครือข่ายและไม่ได้รับการสนับสนุนทางสังคมใด ๆ เลย มีความเป็นอยู่ด้อยกว่าสองกลุ่มแรก เครือข่ายทางสังคมที่อยู่ใกล้ชิด และมีบทบาทในการสนับสนุนมากที่สุดคือ สมาชิกในครอบครัว รองลงมาคือ เครือญาติ เพื่อน เพื่อนบ้าน ผู้นำชุมชน และสมาชิกในชุมชนตามลำดับ จากการศึกษาทำให้ทราบว่า เครือข่ายทางสังคมมีบทบาทมากในการสนับสนุนทางสังคม รวมทั้งมีความเกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตของผู้สูงอายุในชุมชนเป็นอย่างมาก

ศศิพัฒน์ ยอดเพชร (มปป.) ศึกษาสถาบันครอบครัว สรุปว่า ลักษณะทางสังคมไทยในปัจจุบันที่มองว่าผู้สูงอายุควรเป็นผู้ที่พ้นจากการทำงานอาชีพแล้ว โดยการยุติทำงานอาชีพในสังคมเกษตรกรรม การยุติทำงานอาชีพไม่ใช่การเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ของชีวิตเพราะเป็นการเปลี่ยนแปลงที่ค่อยเป็นค่อยไป เป็นไปตามความสมัครใจ ชีตจำกัดของร่างกาย การยุติการทำงาน เพียงแต่ผ่อนการทำงานลงไปที่ละเล็กละน้อย และเลิกไปในที่สุด แต่ยังมีผู้สูงอายุบางกลุ่มที่ยังคงทำงานต่อไปเท่าที่มีความสามารถทำได้ หากต้องการทำและยุติทันทีหากไม่ต้องการทำงานอีก

ศศิพัฒน์ ยอดเพชร และคณะ (2539) ศึกษาการเกื้อหนุนทางสังคมแก่ผู้สูงอายุ พบว่าผู้สูงอายุในชนบทภาคกลาง เกือบครึ่งยังคงประกอบอาชีพต่างๆ ทั้งที่มีลักษณะของงานหนัก และงานเบา ได้แก่ ทำนา ทำสวน ทำไร่ รับจ้างทั่วไป ทำงานเล็ก ๆ น้อย ๆ

ศศิพัฒน์ ยอดเพชร (2536) ศึกษาถึงศักยภาพของปัจจัยเกื้อหนุนทางสังคมที่มีต่อการบริการสำหรับผู้สูงอายุ ผลการศึกษาพบว่า สภาพความเป็นอยู่โดยทั่วไปของผู้สูงอายุ มีความผันแปรไปตามลักษณะของชุมชน กล่าวคือ ในชุมชนที่มีความพร้อม ผู้สูงอายุก็จะมีฐานะและสภาพความเป็นอยู่ที่ดีมีการดำเนินชีวิตอย่างมีความสุข ในชุมชนที่มีความพร้อมในการพัฒนาน้อยผู้สูงอายุจะมีฐานะยากจนและมีความเป็นอยู่แร้นแค้น และต้องพึ่งตนเองในทุก ๆ ด้าน ในเรื่องความต้องการของผู้สูงอายุนั้น สิ่งเหมือนกันทุกชุมชนได้แก่ ความต้องการที่จะอยู่อย่างสงบ มีชีวิตในบั้นปลายอย่างมีความสุขกับลูกหลานจนกว่าจะถึงวาระสุดท้ายของชีวิต นอกนั้นเป็นความต้องการรักษาพยาบาล โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริการของรัฐ สำหรับศักยภาพของปัจจัยเกื้อหนุนทางสังคม ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการในชุมชนนั้นพบว่า ปัจจัยเกื้อหนุนอย่างไม่เป็นทางการจะมีบทบาทในการดูแลผู้สูงอายุมากกว่าปัจจัยเกื้อหนุนอย่างเป็นทางการ ความเข้มแข็งของศักยภาพขึ้นอยู่กับระบบชุดกลทางสังคมและค่านิยมทางสังคม ชุมชนใดมีค่านิยมในความกตัญญูสูง การดูแลก็สูงตามไปด้วย ส่วน

ปัจจัยเกื้อหนุนอย่างเป็นทางการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้นำในชุมชนน้อยมาก โดยที่เขากล่าวนี้เห็นว่า ปัจจุบันผู้สูงอายุไม่มีปัญหา หรือหากมีปัญหาก็เป็นหน้าที่ของครอบครัวที่จะเป็นผู้ดูแล

ศศิพัฒน์ ยอดเพชร และคณะ (2541) ศึกษาการพัฒนาสถาบันครอบครัว :ปัจจัยสำคัญในการเกื้อหนุนผู้สูงอายุ ผลการศึกษาพบว่า ปัจจัยที่สำคัญที่เป็นพื้นฐานที่ทำให้ครอบครัวมีศักยภาพในการดูแลผู้สูงอายุมี 2 ประการ คือ ปัจจัยทางเศรษฐกิจ และปัจจัยทางวัฒนธรรม

นิตยา พิริยะธรรมวงศ์ และ David R.Phillips (อ้างใน มหาวิทยาลัยมหิดล, 2538) ศึกษาผู้สูงอายุในประเทศไทยพบว่า ระบบอุปถัมภ์และช่วยเหลือจากบุตรยังคงเข้มแข็งอยู่ในสังคมชนบทไทย การให้ความช่วยเหลือหรือเลี้ยงดูผู้สูงอายุมีความสมดุลอยู่ตลอดเวลา กล่าวคือ เมื่อบุตรมีโอกาสให้ความช่วยเหลือในรูปแบบหนึ่งได้น้อย ก็จะมีการช่วยเหลือในอีกรูปแบบหนึ่งมากขึ้นเป็นการทดแทน

เกริกศักดิ์ บุญญานุพงศ์ (2539) ศึกษาถึงนโยบายของรัฐ และแนวทางการจัดบริการสังคมสำหรับผู้สูงอายุในอนาคต ผลการศึกษาพอสรุปได้ดังนี้ รัฐบาลมี นโยบาย แผนงานและ การดำเนินงานเกี่ยวกับผู้สูงอายุมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2496 และปี พ.ศ. 2525 รัฐบาลมีการจัดตั้ง คณะกรรมการผู้สูงอายุแห่งชาติขึ้น เพื่อทำหน้าที่กำหนดนโยบาย วางแผน และดำเนินกิจกรรมระดับชาติเกี่ยวกับผู้สูงอายุ หน่วยงานรับผิดชอบหลัก ๆ คือ กรมประชาสงเคราะห์ กรมการแพทย์ และกรมการศึกษานอกโรงเรียน สำหรับหน่วยงานภาคเอกชนมีไม่มากนัก แม้ว่ากรมประชาสงเคราะห์จะได้ให้การสนับสนุนให้ผู้สูงอายุในแต่ละตำบล หมู่บ้าน มารวมตัวกันเพื่อจัดตั้งชมรมผู้สูงอายุขึ้น ซึ่งก็เป็นการดำเนินการในลักษณะของการร่วมมือกับภาคเอกชนดำเนินงาน ซึ่งต้องพึ่งพาหน่วยงานราชการเข้าไปช่วยเหลือการดำเนินกิจกรรมอยู่มาก จนทำให้บุคคลที่มองจากภายนอกเข้าใจว่าเป็นกิจกรรมของหน่วยงานภาครัฐ การสงเคราะห์ผู้สูงอายุโดยภาคเอกชน มีหน่วยงานหลัก ๆ ได้แก่ ชมรมผู้สูงอายุสภาผู้สูงอายุแห่งประเทศไทยในพระราชูปถัมภ์ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี สมาคมคลังปัญญาอาวุโสแห่งประเทศไทย องค์การช่วยเหลือผู้สูงอายุระหว่างประเทศ เป็นต้น ปัจจุบันการดำเนินงานให้บริการแก่ผู้สูงอายุทำได้ในวงจำกัด โดยจะอยู่ในเขตเมืองเป็นส่วนใหญ่ทำให้ผู้สูงอายุในเขตชนบทขาดโอกาสในการรับบริการ แม้ว่าหน่วยงานต่าง ๆ จะได้พยายามกระจายการให้บริการออกไป ชุมชนบทในรูปของชมรมผู้สูงอายุแล้วก็ตาม แต่การจัดกิจกรรม

เพื่อผู้สูงอายุในชมรมที่กระจายอยู่ในชุมชนชนบทเหล่านั้นนับว่ามีน้อยมาก บางชมรมเกือบไม่มีกิจกรรมเลย

กรอบแนวคิด

